

Original Research Paper

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN SÖZ EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFI

Günay Şirəliyeva

<https://orcid.org/0009-0007-7723-4082>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

Article history

Received: 01.10.2026

Revised: 08.10.2026

Accepted: 19.10.2026

*Corresponding Author: Günay
Şirəliyeva, Naxçıvan Dövlət
Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
Email: shiraligunay@gmail.com

Xülasə

Məqalədə ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərsləri prosesində şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələləri geniş şəkildə araşdırılır. Lüğət işinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, onun Azərbaycan dili təlimində yeri və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir. Şagirdlərin yaş və idrak xüsusiyyətlərinin yeni sözləri mənimsəməsinə, sözlərin mənasını dərk etməsinə və onları nitqdə düzgün işlətməsinə təsiri nəzərdən keçirilir. Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, o cümlədən sözlərin mənasının kontekst əsasında izahı, sinonim və antonimlərdən istifadə, leksik vahidlərin tematik qruplaşdırılması, mətn üzərində işin təşkili və sözlərin müxtəlif nitq situasiyalarında tətbiqi yolları şərh olunur. Eyni zamanda, didaktik oyunların, yaradıcı çalışmaların, şəkillər əsasında mətn qurma və sual-cavab üsullarının şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafına təsiri əsaslandırılır. Məqalədə lüğət işinin sistemli və məqsədyönlü təşkili, öyrənilən sözlərin təkrarının təmin edilməsi, onların fəal nitqə daxil olunması və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə bağlı metodik tövsiyələr irəli sürülür. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin, rabitəli nitq bacarıqlarının, müstəqil fikir ifadə etmək və ünsiyyət qurmaq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: ibtidai siniflər, Azərbaycan dili, söz ehtiyatı, lüğət işi, nitq inkişafı, leksik məna, şifahi nitq, yazılı nitq, interaktiv təlim

GİRİŞ

Dil insanın ətraf aləm haqqında məlumat əldə etməsinin, düşüncələrini ifadə etməsinin və başqa insanlarla ünsiyyət qurmasının əsas vasitələrindən biridir. Şagirdin dilə yiyələnməsi yalnız hərfləri, sözləri və qrammatik qaydaları öyrənməsi ilə məhdudlaşmır. O, eyni zamanda sözlərin mənasını anlamalı, onları nitq situasiyasına uyğun seçməli, fikirlərini ardıcıl şəkildə ifadə etməli və müxtəlif ünsiyyət şəraitlərində dil vasitələrindən düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu bacarıqların formalaşmasında söz ehtiyatının zənginliyi mühüm rol oynayır.

İbtidai təhsil mərhələsi uşaqların dil və nitq bacarıqlarının formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu dövrdə şagirdlər ətraf aləmi daha fəal şəkildə dərk edir, yeni anlayışlar mənimsəyir, müşahidələrini sözlərlə ifadə etməyə və müxtəlif mövzularda danışmağa başlayırlar. Onların qarşılaşdıqları yeni əşyalar, hadisələr, münasibətlər və emosional vəziyyətlər müvafiq söz və ifadələrin öyrənilməsinə zəruri edir. Buna görə də ibtidai siniflərdə söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi təsadüfi deyil, məqsədyönlü və sistemli pedaqoji fəaliyyət kimi təşkil olunmalıdır.

Azərbaycan dili fənninin təlim nəticələri şagirdlərin oxuduqlarını anlaması, dinlədiklərinə münasibət bildirməsi, kiçikhəcmli mətnlər qurması və fikirlərini şifahi, eləcə də yazılı şəkildə ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Bu tələblər lüğət işinin dil təliminin digər istiqamətlərindən ayrı deyil, onlarla qarşılıqlı əlaqədə aparılmasını zəruri edir [1].

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, şagirdin kifayət qədər söz ehtiyatına malik olması onun oxuyub-anlama, danışma, yazma və müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Sözlərin mənasını bilməyən və ya onları nitqdə düzgün işlədə bilməyən şagird oxuduğu mətnin məzmununu anlamaqda, fikrini dəqiq ifadə etməkdə və rabitəli mətn yaratmaqda çətinlik çəkə bilər. Deməli, lüğət üzrə işin düzgün təşkili Azərbaycan dili təliminin keyfiyyətini yüksəltməyin mühüm şərtlərindən biridir.

Məqalənin məqsədi ibtidai siniflərdə şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinin əsas metodik istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və lüğət işinin nitq bacarıqlarının inkişafına təsirini izah etməkdir. Bu məqsədlə lüğət işinin məzmunu, sözlərin mənimsənilməsi yolları, şifahi və yazılı nitqlə əlaqəsi, interaktiv üsulların tətbiqi imkanları araşdırılır.

ƏSAS HİSSƏ

Söz ehtiyatı insanın başa düşdüyü və nitqində istifadə etdiyi sözlərin məcmusudur. Bu ehtiyat şərti olaraq passiv və fəal lüğətə ayrılır. Passiv lüğətə şagirdin eşitdikdə və ya oxuduqda mənasını anladığı, lakin gündəlik nitqində az istifadə etdiyi sözlər daxildir. Fəal lüğət isə onun danışarkən və yazarkən müstəqil şəkildə işlətdiyi söz və ifadələrdən ibarətdir. Təlim prosesində məqsəd yalnız şagirdin yeni sözlərlə tanış olması deyil, həm də həmin sözləri fəal lüğət ehtiyatına daxil etməsidir. Bunun üçün sözlərin mənasının izahı ilə yanaşı, onların müxtəlif nitq situasiyalarında işlədilməsi, cümlə və mətn qurulması prosesində tətbiqi təmin edilməlidir. Şagird sözü nə qədər çox kontekstdə görür və istifadə edirsə, həmin sözün mənasını mənimsəmək və yadda saxlamaq imkanı da bir o qədər artır.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi şagirdlərin nitq inkişafı üzrə işin mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. N.Cəfərovanın İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası adlı dərsliyində ibtidai siniflərdə dil təliminin nəzəri və praktik problemləri, həmçinin

təlimin pedaqoji, psixoloji və linqvistik əsasları araşdırılır [1, s. 125]. Müəllifin Nitq inkişafı üzrə işin metodikası əsəri isə şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafı və nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələlərinə həsr edilmişdir [2, s. 95]. Bu əsərlərdə nəzərdən keçirilən metodik istiqamətlər lüğət işinin şagirdlərin ümumi nitq inkişafı ilə əlaqəli şəkildə təşkil edilməsinin əhəmiyyətini göstərir. Beləliklə, lüğət işi dil təliminin ayrıca bir mərhələsi olmaqla yanaşı, oxu, yazı, danışma və dil qaydalarının öyrədilməsi prosesinə də daxil edilməlidir.

Şagirdin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi bir neçə istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət yeni sözlərin öyrədilməsi və onların leksik mənasının izah edilməsidir. Bu zaman müəllim sözün ifadə etdiyi anlayışı şagirdlərə aydınlaşdırmalı, onun hansı əşya, əlamət, hərəkət və ya hadisəni bildirdiyini nümunələrlə izah etməlidir. İkinci istiqamət artıq məlum olan sözlərin mənasının dəqiqləşdirilməsidir. Çünki şagird bəzi sözləri gündəlik nitqində eşitsə də, onların mənasını tam anlamaya və ya həmin sözləri uyğun olmayan məqamlarda işlədə bilər. Üçüncü istiqamət sözlərin məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, sinonim və antonimlərin müqayisəsi, çoxmənalı sözlərin fərqli kontekstlərdə öyrənilməsidir. Dördüncü istiqamət isə yeni sözlərin şagirdlərin şifahi və yazılı nitqində işlədilməsi, başqa sözlərlə əlaqələndirilməsi və fəal lüğətə keçirilməsidir. Bu istiqamətlərin qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməsi lüğət işinin sistemli xarakter almasına şərait yaradır.

Lüğət işinin mühüm vəzifələrindən biri sözlərin mənimsənilməsini şagirdlərin gündəlik həyat təcrübəsi ilə əlaqələndirməkdir. İbtidai sinif şagirdləri konkret əşyaları, hadisələri və hərəkətləri müşahidə etdikdə sözlərin mənasını daha asan qavrayırlar. Buna görə də yeni sözlərin izahında şəkillərdən, əşyalardan, hərəkət nümayişindən, kiçik hekayələrdən və gündəlik həyatdan götürülmüş situasiyalardan istifadə olunması məqsəduyğundur. Məsələn, məhsuldar, qayğıkeş, məsuliyyətli kimi sözlərin mənasını yalnız izah etməklə kifayətlənmək əvəzinə, həmin keyfiyyətləri nümayiş etdirən davranış nümunələri təqdim etmək daha səmərəli nəticə verə bilər. Şagird qayğıkeş insanın davranışını təsvir etdikdə və ya məsuliyyətli davranışa aid nümunələr söylədikdə sözü konkret həyat hadisəsi ilə əlaqələndirir. Bu da anlayışın şüurlu mənimsənilməsini asanlaşdırır.

Lüğət işinin təşkilində sistemlilik və ardıcılıq prinsipləri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yeni sözlər əvvəlki biliklərlə əlaqələndirilməli, müəyyən fasilələrlə təkrar edilməli və müxtəlif nitq situasiyalarında yenidən işlədilməlidir. Şagirdin bir dərstdə öyrəndiyi sözü sonrakı dərslərdə mətn daxilində görməsi, həmin sözlə cümlə qurması və onu müstəqil danışığında işlətməsi biliklərin möhkəmlənməsinə kömək edir. Təkrarın müxtəlif çalışmalar vasitəsilə aparılması da vacibdir. Eyni sözün bir dəfə izah edilməsi onun fəal lüğətə keçməsi üçün həmişə kifayət etmir. Şagird həmin sözü dinləmə, oxu, danışma və yazı fəaliyyətində işlətmək imkanı əldə etməlidir. Bu baxımdan müəllim

lüğət çalışmalarını yalnız yeni mövzunun izahı zamanı deyil, dərsin möhkəmləndirmə və ümumiləşdirmə mərhələlərində də tətbiq etməlidir.

Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı ilə də sıx bağlıdır. Sözlərin qruplaşdırılması, müqayisə edilməsi, oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi uşaqlarda təhlil və ümumiləşdirmə bacarıqlarını formalaşdırır. Məsələn, alma, armud, heyva sözlərinin “meyvələr”, palıd, çinar, söyüd sözlərinin isə “ağaclar” qrupunda birləşdirilməsi şagirdlərə sözlər arasında ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyi öyrədir. Müəllim bu tapşırığı daha da genişləndirərək şagirdlərdən hər qrupa aid əlavə sözlər tapmağı və həmin sözlərdən cümlələr qurmağı tələb edə bilər. Belə çalışmalar həm lüğət ehtiyatını genişləndirir, həm də müstəqil düşünmə və nitq yaratma bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Sözlərin məna xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi də lüğət işinin əsas tərkib hissələrindəndir. Sinonimlər üzərində aparılan çalışmalar şagirdlərin eyni və ya yaxın məzmunu müxtəlif sözlərlə ifadə etməsinə imkan yaradır. Antonimlərin öyrədilməsi isə əks mənalı anlayışları müqayisə etmək və əlamətləri dəqiq ifadə etmək bacarığını formalaşdırır. Çoxmənalı sözlərin kontekstdə araşdırılması şagirdlərin məna çalarlarını fərqləndirməsinə kömək edir. Məsələn, baş sözünün “insanın başı”, “dağın başı” və “işin başı” birləşmələrində fərqli mənalarda işlənməsi sözün mənasının kontekstdən asılı olduğunu göstərir. Müəllim belə nümunələrdən istifadə etməklə şagirdlərin sözləri yalnız yadda saxlamasına deyil, onların işlənmə xüsusiyyətlərini anlamasına da nail ola bilər.

Lüğət işinin digər mühüm istiqaməti yeni sözlərin rəhbərliyi ilə nitqdə tətbiqidir. Şagird öyrəndiyi sözlərlə cümlələr qurmalı, şəkillər əsasında danışmalı, oxuduğu mətnin məzmununu nəql etməli və kiçik həcmli yazılar hazırlamalıdır. Məsələn, “Mənim ailəm”, “Məktəb həyatı”, “Payız mənzərəsi” kimi mövzular üzrə çalışmalar şagirdlərə gündəlik həyatla bağlı sözləri nitqdə işlətmək imkanı yaradır. Müəllim onların fikirlərini ifadə edərkən sözləri düzgün seçməsinə, cümlələr arasında məna əlaqəsini qorumasına və eyni sözləri əsassız şəkildə təkrarlamamasına diqqət yetirməlidir. Beləliklə, lüğət üzrə iş şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı nitqinin inkişafına xidmət edir.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində müəllimin fərdi yanaşması da əhəmiyyətlidir. Şagirdlərin söz ehtiyatı, dil təcrübəsi və fikirlərini ifadə etmək bacarıqları eyni səviyyədə olmur. Buna görə də müəllim çalışmaların çətinlik dərəcəsini, verilən sözlərin sayını və tapşırığın yerinə yetirilmə formasını şagirdlərin imkanlarına uyğunlaşdırmalıdır. Bəzi şagirdlərə sözün mənasını şəkil əsasında müəyyənləşdirmək, digərlərinə isə həmin sözlə mətn qurmaq tapşırıla bilər. Fərqli səviyyələrə uyğun çalışmalar bütün şagirdlərin təlim prosesində iştirakını təmin edir və onların fərdi inkişafına dəstək olur.

Lüğət işinin səmərəliliyini artırən mühüm amillərdən biri də öyrənilmiş sözlərin müntəzəm təkrarı və müxtəlif situasiyalarda tətbiqidir. Şagirdlər yeni sözləri yalnız bir dərs çərçivəsində deyil, sonrakı dərslərdə də işlətməklə onların mənasını daha dərinlən mənimsəyir və sözləri fəal lüğət ehtiyatlarına daxil edirlər. Bu məqsədlə müəllim söz oyunlarından, mətnlərin təhlilindən, sərbəst danışiq çalışmalarıdan və yaradıcı tapşırıqlardan istifadə edə bilər. Öyrənilən sözlərin müxtəlif mövzularda təkrar işlədilməsi onların yadda saxlanılmasını möhkəmləndirir, şagirdlərin söz seçimi imkanlarını genişləndirir və fikirlərini daha dəqiq, ardıcıl və ifadəli şəkildə çatdırmalarına şərait yaradır. Beləliklə, lüğət işinin davamlılığı və digər dil bacarıqları ilə əlaqəli təşkili nitq inkişafının keyfiyyətini yüksəldir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla şagirdlərin dil, nitq və idrak bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu proses yeni sözlərin öyrədilməsi, məlum sözlərin mənasının dəqiqləşdirilməsi, leksik əlaqələrin mənimsənilməsi və sözlərin fəal nitqdə işlədilməsi kimi qarşılıqlı əlaqəli mərhələləri əhatə edir. Lüğət işinin səmərəliliyi onun sistemli, ardıcıl və şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun təşkilindən asılıdır.

Araşdırılan metodik yanaşmalar göstərir ki, sözlərin mənasının əyani vasitələrlə izah edilməsi, kontekst daxilində öyrədilməsi, sinonim və antonimlər üzrə çalışmaları aparılması, sözlərin tematik qruplaşdırılması və müxtəlif nitq situasiyalarında tətbiqi şagirdlərin leksik biliklərini möhkəmləndirir. Eyni zamanda, mətn qurma, danışma, oxuyub-anlama və yazı çalışmaları yeni sözlərin fəal lüğət ehtiyatına daxil olmasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, lüğət üzrə iş yalnız sözlərin mənasını öyrətməklə məhdudlaşmamalı, şagirdlərin həmin sözlərdən müstəqil, düzgün və məqsəduyğun istifadə etmələrini təmin etməlidir. Bu yanaşma onların fikirlərini aydın, ardıcıl və ifadəli şəkildə çatdırmasına, ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına və Azərbaycan dili təliminin səmərəliliyinin yüksəlməsinə kömək edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Cəfərova, N. B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2016, 403 s.
2. Cəfərova, N. B. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018, 234 s.

ABSTRACT

ENRICHING STUDENTS' VOCABULARY AND DEVELOPING SPEECH SKILLS IN PRIMARY SCHOOL

Gunay Asif Shiraliev

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

The article examines the enrichment of students' vocabulary and the development of their speech skills in Azerbaijani language lessons in primary school. It identifies the essence, aims, and objectives of vocabulary work, as well as its role and significance in Azerbaijani language teaching. The influence of students' age-related and cognitive characteristics on the acquisition of new words, the comprehension of word meanings, and the correct use of vocabulary in speech is explored. The main approaches to vocabulary enrichment are discussed, including explaining word meanings through context, using synonyms and antonyms, grouping lexical units thematically, working with texts, and applying words in various communicative situations. The article also substantiates the role of didactic games, creative exercises, picture-based text composition, and question-and-answer activities in developing students' oral and written language skills. Furthermore, methodological recommendations are proposed for organizing vocabulary work systematically and purposefully, ensuring the repetition of newly learned words, incorporating them into students' active vocabulary, and taking individual differences into account. The findings indicate that vocabulary enrichment plays a significant role in developing students' speech culture, coherent speech skills, and ability to express their thoughts independently and communicate effectively.

Keywords: *primary grades, Azerbaijani language, vocabulary, vocabulary work, speech development, lexical meaning, oral speech, written speech, interactive learning*

